

VU Research Portal

Waar mogelijk en onmogelijk elkaar raken

Alma, Hans (Hendrikjen)

2021

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Alma, H. (2021). *Waar mogelijk en onmogelijk elkaar raken: Reflecties op geestelijke zorg en religieus humanisme*.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Waar mogelijk en onmogelijk elkaar raken

Reflecties op geestelijke zorg en religieus humanisme

Hans Alma

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Geestelijke zorg en religieus-humanistische zingeving bij de Faculteit Religie en Theologie van de Vrije Universiteit Amsterdam, op donderdag 2 december 2021

Inleiding

In de stad Groningen, langs de weg Helperzoom in het Europapark, staat een kunstwerk van de Belgisch-Nederlandse kunstenaar Will Beckers. Dat op zich is al een interessant gegeven voor mij, Nederlandse met familiewortels in Groningen en wonend in België. Het kunstwerk brengt twee werelden bij elkaar. Het doet dat op meerdere manieren. Het bestaat zelf uit twee onderdelen, het ene gebaseerd op de vorm van een plant, de lisdodde, het andere op de vorm van een insect, de rups van de vuurvlieder. De twee

delen van het kunstwerk hangen met elkaar samen, want waar het ene deel in de grond lijkt te verdwijnen, lijkt het andere deel er weer uit te verrijzen, als één grote plant-rups. Het kunstwerk brengt menselijke ambachtelijkheid en de werking van de natuur bij elkaar: enerzijds bestaat het uit door de mens gemaakt cortenstaal, anderzijds uit hazelaartakken die in de natuur rond het kunstwerk te vinden zijn. En ook hier is er een samenhang tussen de twee delen, want beide veranderen door de werking van het weer en de seizoenen. Het cortenstaal glinsterde in het begin, maar heeft na verloop van tijd een bruine en verweerde 'huid' gekregen. De hazelaartakken zijn levend en geven ieder seizoen een ander beeld. Voorts brengt het kunstwerk de twee werelden bij elkaar van de woonwijk met bijbehorend weggennet in het Europapark en de ecologische zone langs de Helperzoom, die het migratie-, foerageer- en leefgebied vormt voor zo'n 250 plantensoorten en 100 diersoorten. Eekhoorns en andere kleine dieren schuilen en overnachten in de sculpturen. Het kunstwerk maakt zo iets zichtbaar dat anders gemakkelijk aan de aandacht van de voorbijganger zou ontsnappen: de rijke natuur op deze schijnbaar door mensen gecontroleerde plek.¹

¹ <https://www.willbeckers.com/mysteries-of-helperzoom>, bezocht op 1 oktober 2021; <https://www.kunstpunt groningen.nl/kunst-op-straat>, bezocht op 1 oktober 2021; R. de Vos (2021). Zo kwam het kunstwerk 'Mysteries van Helperzoom' tot stand (<https://www.kunstpunt groningen.nl/blog/zo-kwam-het-kunstwerk-mysteries-van-helperzoom-tot-stand/>)

Mysteries van Helperzoom heet het kunstwerk. 'Mysterie' kan verschillende betekenissen hebben, het kan onder andere verwijzen naar wat geheimzinnig, verborgen, raadselachtig is. Naar wat onmogelijk lijkt, maar toch mogelijk blijkt. Zoals de natuur die haar ecologische rijkdom behoudt op wat een saaie strook grond in een woonbuurt lijkt. De tweeledige-sculptuur opent onze ogen voor wat gemakkelijk verborgen blijft in het drukke verkeer van alledag. En dan die naam Helperzoom, die een associatie bij me oproept in relatie tot geestelijke zorg. Is de geestelijk verzorger niet vaak een helper op de zoom of rafelranden van het bestaan?

Zo wordt het kunstwerk mijn metafoor voor geestelijke zorg, en voor mijn tweeledige leerstoel Geestelijke zorg en religieus-humanistische zingeving. Net als *Mysteries van Helperzoom*, bestaat de leerstoel uit twee componenten die samenhangen, maar die toch ieder een ander accent vragen. Geestelijke zorg heeft betrekking op mijn verantwoordelijkheid voor de opleiding tot geestelijk verzorger aan de VU. De groep studenten is zeer divers, sommigen zijn geworteld in de christelijke of islamitische traditie, anderen zijn van huis uit nauwelijks met een omljnde levensbeschouwing in aanraking gekomen. Sommigen ontleen inspiratie aan meerdere religieuze tradities, anderen hebben zich verbonden met boeddhisme. Een belangrijk aandachtspunt in de opleiding is het verwerven van de levensbeschouwelijke competentie die nodig is voor het vak van geestelijke verzorger.

De andere component, religieus-humanistische zingeving, betreft het door het Apostolisch Genootschap bekostigde deel van mijn leerstoel. Het Apostolisch Genootschap noemt zich sinds 2015 'een plaats voor religieus-humanistische zingeving', maar er is nog veel discussie over wat dat precies betekent. Sommige leden zijn bang dat deze naam de aanduiding is van een langzaam opschuiven naar humanisme zonder religie, andere leden zouden de term religieus graag achterwege laten. Het behoort tot mijn leeropdracht om de term religieus humanisme beter te onderbouwen en perspectieven aan te dragen voor een nadere invulling die bij het Apostolisch Genootschap past.

In mijn oratie wil ik aan beide componenten van mijn leerstoel recht doen en tegelijkertijd de verbinding daartussen laten zien. Daartoe leg ik in het eerste deel van deze rede het begrip geestelijke zorg uit en bespreek ik het eigene van geestelijke verzorging als professie. Ik spits mijn bespreking toe op drie kernrelaties tussen geestelijk verzorger en gesprekspartner die de kwaliteit van het professionele handelen bepalen: aandacht, compassie en zorg. Deze kernrelaties kunnen vanuit verschillende levensbeschouwelijke tradities invulling krijgen; zij vormen zo een 'kapstok' bij de vormgeving van de levensbeschouwelijke dimensie van geestelijke verzorging. In het tweede deel van mijn rede doe ik een voorstel voor een religieus-humanistische invulling van deze kernrelaties en voor een spiritualiteit die daarbij aansluit.

Ik pretendeer overigens niet een 'objectief' betoog in het eerste deel te geven en de levensbeschouwelijke kleur voor het tweede deel te bewaren. Over geestelijke zorg valt niet in levensbeschouwelijke neutraliteit te praten; elke benadering gaat uit van een mens- en wereldbeeld. Levensbeschouwelijk gezien gaat het in het eerste deel van mijn betoog om vooraankondiging en in het tweede deel om uitwerking. Maar ik verwerk in

het eerste deel bredere literatuur rond geestelijke zorg, terwijl in het tweede deel een toespitsing volgt naar het werk van de humanist John Dewey (1859-1952). Zijn visie op humanisme sluit nauw aan bij het ecologische perspectief dat de kunstenaar Will Beckers met *Mysteries van Helperzoom* aanreikt: hoe verhouden we ons als mens tot de verborgen rijkdom van het leven, die aanwezig blijkt als we daar onze aandacht voor scherpen?

Deel I Geestelijke zorg

Het eigene van geestelijke verzorging als professie

Losjes geformuleerd staat geestelijke zorg voor begeleiding bij het omgaan met levens- en zinvragen. Die zorg kan geboden worden door een professional op het gebied van zingeving en levensbeschouwing, de geestelijk verzorger. Maar er zijn ook andere zorgverleners die oog kunnen hebben voor levens- en zinvragen en die mensen kunnen begeleiden in het omgaan daarmee, bijvoorbeeld verpleegkundigen, artsen, psychotherapeuten en maatschappelijk werkers. Idealiter gebeurt dit vanuit interdisciplinaire samenwerking. Ik zie geestelijke verzorging dus als een specialisatie binnen het bredere domein van professionele zorg voor zingeving. Over het eigene van geestelijke verzorging en de relatie tot andere disciplines is veel discussie. Dat is enerzijds niet bevorderlijk voor de status van het vak, maar anderzijds onvermijdelijk en misschien zelfs toe te juichen. Je zou willen dat andere professies die discussies wat vaker voerden, maar los daarvan: goede geestelijke verzorging behoudt – om met het kunstwerk van Will Beckers te spreken – iets van een mysterie. Zij vraagt aandacht voor wat verborgen is, ook als dat geen duidelijk omschreven doel dient. Ik kom hier nog op terug.

In de modules *Spiritual Care* die deel uitmaken van onze opleiding tot geestelijk verzorger, omschrijf ik het eigene van het vak langs de volgende lijnen:

1. Geestelijke verzorging heeft als domein zingeving en levensbeschouwing met hun existentiële, spirituele, ethische en esthetische dimensies. Dit is in overeenstemming met de Beroepsstandaard Geestelijk Verzorger van de beroepsvereniging VGVZ, die de existentiële dimensie in verband brengt met de ervaring van het bestaan als zodanig, de spirituele dimensie met transcendente betekenis en ervaring, de ethische dimensie met het veld van waarden, normen en verantwoord handelen, en de esthetische dimensie met de vormende betekenis van ervaring met schoonheid in zowel cultuur als natuur.² Zelf zie ik de esthetische dimensie als ruimer dan hier omschreven. Het gaat om het zintuiglijk, lichamelijk en affectief geraakt worden door hoe de wereld aan ons verschijnt, ook als we dit niet in termen van schoonheid zouden duiden.
2. De kwaliteit van geestelijke verzorging wordt bepaald door de kernrelaties aandacht, compassie en zorg. Verbeelding is hierin de werkzame en verbindende

² Beroepsstandaard Geestelijk Verzorger, VGVZ, 2015, p.10.

kracht. Daarbij staat aandacht voor een aandachtige waarneming van wie of wat we hier en nu ontmoeten, gericht op het recht doen aan de ander in haar unieke kwaliteiten. Wie zo aandacht geeft, raakt betrokken op wat wordt waargenomen en schept ruimte voor compassie: een relatie van bij de ander zijn in pijn en lijden, met oog voor waar kracht schuilt. Compassie manifesteert zich in zorg, opgevat als transformatief handelen gericht op heling in brede zin. Waar het in geestelijke verzorging vaak gaat om de gezondheid of verzachting van lijden van de individuele persoon, bepleit ik ook een gerichtheid op maatschappelijke heling – urgent in een tijd van toenemende polarisatie – en op ecologische heling – urgent in het licht van onder andere klimaatopwarming en verlies van biodiversiteit. Geestelijk verzorgers kunnen van zich doen horen in organisaties en in de maatschappij en zo een sociaal-politieke functie vervullen.

3. Door dit alles heen is de verbeelding werkzaam, ons vermogen om het feitelijke te zien in het licht van het mogelijke. Verbeelding stelt ons in staat openingen te zien waar onmacht heerst, en zoekt steeds naar mogelijkheden om onze verantwoordelijkheid ook in ontmoedigende situaties te kunnen nemen. Het lijkt me niet overdreven om geestelijk verzorgers ‘verbeeldingsprofessionals’ te noemen, die daarbij gebruik maken van (religieuze) verhalen, rituelen, poëzie en andere kunstvormen en zo inhoud geven aan de genoemde kernrelaties.
4. Een belangrijke werkvorm is die van het verhaal (narratief) met als kernprocessen vertellen en luisteren en als kernelement symbolische uitdrukkingsvormen. "Op de vraag naar de zin van het leven, antwoordt iedereen met zijn levensloop", luidt de beroemde zin van György Konrád in zijn roman *Tuinfeest*. Die zin lijkt het uitgangspunt te zijn van narratieve benaderingen in de geestelijke verzorging, ondersteund door het werk van filosofen als Hannah Arendt, Charles Taylor en Martha Nussbaum. De gedachte is dat mensen zoeken naar samenhang in de fragmentarische gebeurtenissen van hun leven door daar een verhaal over te vertellen, en dat ondersteuning hiervan het zingevingproces kan versterken.³
5. Geestelijke verzorging werkt in op de wisselwerking tussen appel en antwoord als kerndynamiek van de mens-wereld betrekking.⁴ Uitgangspunt is dat mensen op verschillende manieren kunnen antwoorden op het appel dat hun omgeving op hen doet, te onderscheiden in bestaansbevestiging, bestaansafwijzing en onverschilligheid. Geestelijke verzorging kan mogelijk bijdragen aan de beamende houding van bestaansbevestiging, al zal ze ook bij mensen willen zijn waar hun leven in de greep is gekomen van afwijzing of onverschilligheid.
6. Binnen die mens-wereldbetrekking vestigt geestelijke verzorging de aandacht op wat vaak verborgen blijft, en dat beleefd kan worden als transcendentie of present-worden van het heilige. Dit is wat de geestelijk verzorger 'in handen' heeft als het gaat om haar bijdrage aan bestaansbevestiging. 'In handen' tussen

³ De theologen Ruard Ganzevoort en Jan Visser bieden in hun boek *Zorg voor het verhaal* belangrijke handreikingen voor deze narratieve benadering in de geestelijke verzorging. Zie: R.R. Ganzevoort & J. Visser (2007). *Zorg voor het verhaal: Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*. Zoetermeer: Meinema.

⁴ Zie: J. Smit (2015). *Antwoord geven op het leven zelf: Een onderzoek naar de basismethodiek van de geestelijke verzorging*. Delft: Eburon; H. Rosa (2016). *Resonanz: Eine Soziologie der Weltbeziehung*. Berlin: Suhrkamp.

aanhalingstekens, want het is geen instrument waar een geestelijk verzorger stevig grip op heeft. Transcendentie staat hier in brede zin voor dat wat inbreekt in de routine van alledag: een intensivering van ervaring die ons naar buiten richt, naar een a/Ander die iets bij ons teweeg brengt. In die intensivering van ervaring kan iets zichtbaar worden dat van groot belang voor ons is, en dat we als heilig kunnen ervaren. De a/Ander die we in transcendentie ontmoeten en dat wat als heilig kan verschijnen, worden in levensbeschouwelijke tradities verschillend ervaren, benoemd en tot uitdrukking gebracht. Die uitdrukkingsvormen geven de geestelijk verzorger inderdaad iets 'in handen' in de begeleidingsrelatie, bijvoorbeeld in de vorm van een zegenend gebaar. Maar het transcendente en heilige ontglipt onherroepelijk aan elke poging tot instrumentalisering.

Elk van deze zes lijnen in mijn omschrijving van het eigene van geestelijke verzorging, verdient een nadere uitwerking als onderwerp van deze rede. Ik beperk me hier echter tot de tweede en derde lijn die stellen dat de kwaliteit van geestelijke verzorging wordt bepaald door de kernrelaties aandacht, compassie en zorg met verbeelding als werkzame en verbindende kracht. Vanuit deze beide lijnen komen zijdelings ook de andere vier aan bod, en zij bieden me een begripsmatige kapstok om straks nadere invulling te geven aan religieus humanisme. Ik geef in het eerste deel een beknopte uitwerking van aandacht, compassie en zorg in hun onderlinge samenhang binnen de context van geestelijke verzorging, en maak in het tweede deel de overgang naar religieus-humanistische zingeving en de rol die verbeelding daarin speelt.

De kwaliteit van geestelijke verzorging zoals bepaald door drie kernrelaties

Het wekt misschien verbazing dat ik *aandacht* een kernrelatie noem. Natuurlijk kunnen we spreken van een aandachtsvolle relatie van de ene mens tot de andere, maar hoe kan aandacht zelf een relatie zijn? Toch is dat precies wat ik hier wil betogen: aandacht staat niet voor een mentaal proces dat zich in ons innerlijk afspeelt, maar voor een relatie waaraan wat wordt waargenomen net zozeer bijdraagt als de waarnemer. Aandacht betekent niet dat wij onze zintuigen richten op een werkelijkheid buiten ons, die betekenisloos is tot wij haar waarnemen en interpreteren. Aandacht betekent dat wij ons actief engageren met een wereld die ons uitnodigt op haar te reageren.⁵ Aandacht is de verbindende component in wat ik hiervoor omschreef als de kerndynamiek tussen appel en antwoord. Aandacht is ons levensbehoud in een wereld die voortdurend verandert en waarin het van ons antwoord afhangt of we daarin tot bloei komen of vergaan. Dat geldt in breed evolutionair perspectief net zo goed als in individueel leven. Van belang hierin is dat aandacht geen 'objectieve blik' is gericht op het ontlokken van feiten aan een wereld die buiten ons staat. Aandacht is een afstemmingsrelatie met de wereld die van betekenissen en waarden doortrokken is omdat wij met elke vezel van ons lichaam met

⁵ A. Noë (2009). *Out of our heads: Why you are not your brain, and other lessons from the biology of consciousness*. New York: Hill and Wang.

haar verbonden en van haar afhankelijk zijn. We kunnen niet neutraal staan tegenover wat ons op die manier aangaat. We stemmen voortdurend op de wereld af en slagen daar beter of minder goed in. We kunnen zo in beslag genomen worden door onze eigen angsten en behoeften, dat onze afstemming geen recht doet aan wat in onze omgeving gegeven is.

Oefening van aandacht is daarom van cruciaal belang in de opleiding tot geestelijk verzorger. Dat betekent: oefening in het aangaan van een relatie waarin de ander tot haar recht komt. Oefenen in het open staan voor een appel dat een antwoord van ons vraagt. Dat is iets anders dan een proces van betekenisverlening zoals dat doorgaans begrepen wordt en dat wordt voorgesteld als het ontvangen van een boodschap die we intern verwerken (interpreteren), om vervolgens tot een reactie te komen. Dan komt het accent weer te liggen bij een innerlijk mentaal proces dat tussen mij en de ander schuift. Voor de beginnende geestelijk verzorger kan dat een noodzakelijke stap zijn, maar voor wie geoefend is in aandacht staat zij slechts in de weg. Geoefende aandacht heeft meer weg van een dans, waarbij de danser niet nadenkt over de te nemen stap, maar direct vanuit een passende afstemming op de situatie antwoordt vanuit kennis die in het lichaam ligt opgeslagen, belichaamde kennis. De vergelijking met een dans is adequaat, want in aandacht staat lichamelijke afstemming centraal. We kijken niet alleen met onze ogen, we luisteren niet alleen met onze oren, maar we stemmen ons met onze volledige en bewegende lichamen op elkaar af om ten volle te kunnen waarnemen. Net als bij de dans vraagt dat soms een tel wachten, niet direct in actie schieten. Aandacht staat haaks op het doelgericht oplossen van een probleem en betekent vaak 'doelloze' vertraging. Daarmee bedoel ik niet dat geestelijke verzorging geen doel kan hebben, maar wel dat de bepaling van zo'n doel gebaseerd is op geduldige verkenning, dat omwegen de moeite waard zijn, en dat slagen niet afhankelijk is van het behalen van een vooraf bepaald doel.

Aandacht kan overgaan in de volgende kernrelatie die de kwaliteit van geestelijke verzorging bepaalt: *compassie*. Compassie lijkt letterlijk te kunnen worden vertaald als medelijden. We verplaatsen ons in de ander, we voelen haar of zijn lijden alsof we het zelf ondergaan. De religiewetenschapper Karen Armstrong zegt dat we iets ondergaan *met* een ander.⁶ Ik wil echter een alternatieve benadering van compassie voorstellen, die dichter aansluit bij woorden als ontferming, barmhartigheid en liefde.⁷ De boeddhistische monnik Matthieu Ricard, die uitgebreid op compassie ingaat in zijn boek *Altruïsme*, waarschuwt ervoor dat empathie en medelijden ons kunnen uitputten.⁸ Empathisch lijden of medelijden is een werkelijke ervaring van lijden. Uit neurowetenschappelijk onderzoek blijkt dat dezelfde hersengebieden actief zijn in de persoon die lijdt als in de persoon die zich hier empathisch in verplaatst. Voor zorgverleners die zich dag in dag uit empathisch in anderen verplaatsen, leidt dit op den duur tot vermoeidheid en burn-out.

⁶ K. Armstrong (2011). *Compassie*. Amsterdam: De Bezige Bij.

⁷ Zie H.F.J. Horstmanshoff (2019). *Oog in oog: Over Paulus' Eerste brief aan de Korintiërs en de apostolische traditie* (Elfde J.H. van Oosbreelezing). Van Oosbreestichting (www.vanoosbreestichting.nl).

⁸ M. Ricard (2015). *Altruïsme: De kracht van compassie*. Kampen: Kok.

Volgens Ricard berust compassie op ten diepste bewogen worden door de ander, maar niet door haar of zijn lijden als dat van onszelf te ervaren. Wat ons beweegt tot handelen is een golf van warmte en liefde die ons energie geeft en de ander als het ware uittilt boven de situatie van pijn en lijden die haar terneer drukt. En hier sluit compassie aan bij aandacht als kernrelatie. Liefde begint met *aandacht*, met een betrokkenheid op de ander die werkelijk als ander aanwezig is voor ons. Dat is complexer dan het lijkt. De ander present laten zijn en aandacht geven is helemaal niet zo vanzelfsprekend. We zagen hiervoor al dat we in het waarnemen van de wereld om ons heen zo gericht kunnen zijn op onze eigen verlangens en behoeften, dat we de dingen alleen bekijken in termen van hun nut of bedreiging voor ons. We nemen weinig tijd voor een aandachtige waarneming waarin bruikbaarheid en nut helemaal geen rol spelen. In aansluiting bij de filosoof en auteur Iris Murdoch wil ik aandacht omschrijven als een rechtvaardige en liefdevolle relatie met de ander.⁹ Rechtvaardig wil in dit verband zeggen recht doen aan de ander in haar of zijn unieke eigenheid, de ander er ten volle laten zijn als ànder die niet tot mijn eigen wensen en belangen te herleiden valt. Bij Murdoch is dan ook de gedachte te vinden dat liefde berust op het plotselinge besef dat iemand anders werkelijk bestaat – niet als verlengstuk van waar ik naar verlang, maar met een eigen bestaan dat daar onafhankelijk van is. Murdoch spreekt van een plotseling besef en het is ook een verontrustend besef. De ander brengt namelijk iets bij ons teweeg; zij breekt in op onze vanzelfsprekendheden, routines en zelfbeslotenheid. Ik sprak hiervoor over transcendentie: liefde en transcendente ervaring hangen met elkaar samen. Liefde schudt ons wakker om ons te kunnen richten op de ander en op wat mogelijk blijkt als we niet langer opgesloten zitten in onszelf. Alleen als we ons openstellen kunnen we ten diepste bewogen worden en boven onszelf uitstijgen door prioriteit te geven aan de ander.

Dat vraagt moed – we maken ons kwetsbaar – maar het is ook bevrijdend. Het opent ons naar een relatie met de ander waarin iets nieuws kan gebeuren. Dat kan alleen als de ander zich ook opent voor ons: compassie is een relatie die wederkerig is in het geven en aanvaarden van elkaars nabijheid. De geestelijk verzorger kan daarvoor ruimte creëren, maar kan de relatie niet afdwingen. Net als bij aandacht is het een kwestie van afstemming met volle inzet van lichamelijkheid. Kan ik me in mijn lichaamstaal openen voor de ander en ook iets van mezelf laten zien? Zijn we welkom in elkaars nabijheid? Is er ruimte voor verschil en voor (kritische) reflectie daarop? Kan ik de ander iets aanreiken vanuit mijn eigen inspiratiebronnen? Hiervoor gevoeligheid ontwikkelen is een volgende belangrijke oefening in onze opleiding geestelijke verzorging, en zij leidt naar de derde kernrelatie: *zorg*.

Zorg omschreef ik hiervoor als transformatief handelen gericht op heling in brede zin. In haar zorgethiek benadrukt Joan Tronto het centrale belang van zorg in onze samenleving.¹⁰ We zijn in ons leven allemaal gedurende kortere of langere periodes afhankelijk van zorg en besteden veel tijd aan zorgverlening, bijvoorbeeld aan kinderen of aan het onderhoud van waarmee we ons omringen. Maar die tijd is niet

⁹ I. Murdoch (1992). *Metaphysics as a guide to morals*. London: Vintage.

¹⁰ J.C. Tronto (1994). *Moral boundaries: A political argument for an ethic of care*. London: Taylor & Francis; J.C. Tronto (2015). *Who cares? How to reshape a democratic politics*. New York: Cornell University Press.

eerlijk verdeeld en is afhankelijk van machtsrelaties. Wie macht en geld heeft kan zorg uitbesteden aan minder geprivilegieerde mensen, die daarvoor niet of onderbetaald worden. Tronto bepleit een rechtvaardiger verdeling en een herwaardering van zorg, omdat deze bepalend is voor de kwaliteit van ons samenleven. Het is daarom van belang dat burgers van onze samenleving zich in zorg bekwamen. Tronto noemt als één van de ethische elementen van goede zorg aandacht: aandacht besteden aan de behoeften en noden van anderen, zodat we die kunnen herkennen en er adequaat op in kunnen spelen. Dat vraagt van ons dat we onze eigen doelen, ambities, plannen en zorgen naar de achtergrond schuiven, om ons te kunnen openen voor de ander. Overigens wijst Tronto erop dat we dat pas kunnen als we onze eigen behoefte aan zorg herkennen en erkennen. Pas als aan die behoefte in voldoende mate voldaan is, hebben we de benodigde psychische vrije ruimte om onze aandacht te richten op anderen. Naast aandacht, zijn andere ethische elementen van goede zorg volgens Tronto verantwoordelijkheid, competentie en responsiviteit in het licht van de kwetsbaarheid en ongelijkheid die een rol spelen in zorgrelaties. Responsiviteit betekent dat we de situatie vanuit het gezichtspunt van de ander kunnen bekijken zonder te veronderstellen dat de ander aan ons gelijk is. Zorg vraagt het adequaat kunnen omgaan met anderszijn en is daarmee van breed maatschappelijk belang.

De ethische elementen die Tronto aan zorg onderscheidt, zijn cruciaal voor geestelijke verzorging. Ze geven aanknopingspunten voor de opleiding, waarin aan aandacht en vrije ruimte, verantwoordelijkheid zien, competenties ontwikkelen en oefening in responsiviteit gewerkt kan worden. Tronto's zorgethiek laat zien dat (geestelijke) zorg verder gaat dan de één op één relatie. Geestelijk verzorgers hebben ook een verantwoordelijkheid voor zorg in het omgaan met elkaar in een organisatie of in de samenleving. Zij zijn niet alleen begeleiders, maar ook behartigers van levensbeschouwelijke thema's, opleiders en adviseurs. Zij kunnen zich vanuit hun deskundigheid uitspreken over de noodzaak van zorg als kernwaarde in onze samenleving. Dat zijn belangrijke aandachtspunten in onze opleiding.

Naar aanleiding van het kunstwerk *Mysteries van Helperzoom* stelde ik dat geestelijke verzorging iets van een mysterie heeft, omdat zij aandacht vraagt voor wat verborgen is, ook als dat geen duidelijk omschreven doel dient. Dat betekent niet dat er onduidelijkheid bestaat over de kwaliteiten van geestelijke verzorging. De kernrelaties aandacht, compassie en zorg bieden een kapstok om die kwaliteiten te expliciteren en verder te ontwikkelen, en vragen om een invulling vanuit levensbeschouwelijk perspectief. In het tweede deel van mijn lezing doe ik daarvoor een voorstel vanuit religieus humanisme.

Deel II Religieus humanisme

Uitgangspunten van religieus humanisme

In mijn voorstel voor een religieus-humanistische invulling van de concepten aandacht, compassie en zorg, leg ik de nadruk op verbeeldingskracht. De bestudering van

verbeelding vormt een rode draad in mijn denken over zingeving en levensbeschouwing.¹¹ Een belangrijke inspiratiebron daarbij was en is de filosofie van de humanist John Dewey. Zijn visie op verbeelding geeft nadere invulling aan maar ook een correctie op het begrip levenskunst dat in (religieus) humanisme graag gebruikt wordt.

Laat me om te beginnen iets zeggen over humanisme. In het boekje *Zingeving in perspectief* worden de volgende elementen van humanisme uitgelicht als onderdeel van een apostolische religieus-humanistische zingeving.¹² Het humanisme wordt ethisch genoemd; de waarde van de mens en daaruit volgend de verbondenheid en solidariteit met andere mensen staat centraal. Benadrukt wordt dat humanisme als levensbeschouwing een sociale verplichting met zich meebrengt. Uitgangspunt is dat daadwerkelijke autonomie gepaard gaat met maatschappelijk engagement. Dat kan goed samengaan met geloof in een hoger perspectief, omschreven als hoop dat het goed komt met de wereld en als inspiratie voor een opgave die mensen gezamenlijk moeten klaren. Humanisme staat in deze visie in de traditie van levenskunst, die gekenmerkt wordt door het streven aan je leven waarde, kwaliteit en schoonheid te geven.

Wanneer we deze invulling van humanisme verbinden met het denken van Dewey, is een waarschuwing op zijn plaats. Dewey's humanisme behoort niet tot de optimistische varianten. Het spiegelt ons geen geruststellend beeld voor van de mens die met zijn intellectuele vermogens het centrum van de wereld vormt en zekere kennis kan verwerven die controle mogelijk maakt. De wereld is volgens Dewey griezelig instabiel (*uncannily unstable*) en een permanent risicogebied (*scene of risk*), waarin we ons alleen staande kunnen houden door te handelen en mee te bewegen naar een onkenbare toekomst. Toch leidt zijn visie niet tot nihilisme, want hij ziet mogelijkheden voor intelligent experimenteren en gezamenlijk onderzoek (*cooperative inquiry*), waarbij we onze verbeeldingskracht inzetten om levensbevorderende stappen te zetten in het ongewisse.¹³ Er is zeker ruimte voor levenskunst, zolang deze niet vereenzelvigd wordt met wat fijn en mooi is. Kunst, esthetische ervaring en creativiteit spelen bij Dewey een cruciale rol, maar krijgen een heel eigen invulling. Daarvan maak ik gebruik in mijn voorstel voor religieus humanisme. Tegen de achtergrond van Dewey's denken formuleer ik om te beginnen de volgende uitgangspunten en kenmerken van een religieus-humanistische benadering:¹⁴

- We zijn van dezelfde stof gemaakt als de aarde die ons huis (oikos) is en die we bewonen op culturele wijze, waardoor we creatief kunnen antwoorden op onze omgeving en daar zorg voor kunnen dragen, als partners in een weefsel van wederkerige afhankelijkheden met andere bestaansvormen;

¹¹ Zie bijvoorbeeld H. Alma (2007). *De parabel van de blinden: Psychologie en het verlangen naar zin*. Amsterdam: SWP/Humanistics University Press; H. Alma (2018). *De kunst van samenleven: Een pleidooi voor een humanistisch pluralisme*. Brussel: VUBPRESS; H. Alma (2020). *Het verlangen naar zin: De zoektocht naar resonantie in de wereld*. Utrecht: Ten Have.

¹² Commissie Zingeving (2019). *Zingeving in perspectief*. Van Oosbreestichting.

¹³ Zie voor een prachtige bespreking van John Dewey's filosofie: V. d'Agnese (2019). *Dewey, Heidegger, and the future of education: Beyondness and Becoming*. Cham: Palgrave Macmillan/Springer Nature Switzerland AG.

¹⁴ Vrij naar Th.M. Alexander (2013). *The human eros: Eco-ontology and the aesthetics of existence*. New York: Fordham University Press, p.136.

- ons bestaan is geworteld in een diep verlangen naar zin en waarde, naar goed leven, een verlangen dat het bestaande in licht van het mogelijke doet verschijnen – dit is de kracht van de verbeelding, die in religieus humanisme zo'n belangrijke rol speelt;
- zin en waarde verschijnen in relaties die aan ons besef van 'zelf' vooraf gaan en dit funderen – we zijn radicaal verbonden met anderen en maken deel uit van een grotere beweging: een ritme van activiteit en receptiviteit in interactie met elkaar en met andere levens- en bestaansvormen;
- ons begrip van onszelf en de wereld verschijnt in een dynamisch proces van leren en groeien, dat vertrekt vanuit esthetische ervaringen, dat wil zeggen vanuit een lichamelijke afstemming op een omgeving die ons zintuiglijk en affectief raakt;
- ons bestaan is een vorm van participatie in een wereld die op tal van niveaus creativiteit kent – ook in destructieve vormen: leven is een antwoordende beweging met potentieel scheppende kracht in het doen ontstaan van iets nieuws dat beantwoordt aan ons verlangen naar het goede;
- in het ons uitgenodigd voelen door de wereld en daarop bevestigend antwoorden, kunnen wij de ervaring van resonantie met wat we ontmoeten opdoen, zoals bij een verliefdheid of bij ontroerd luisteren naar muziek. Er komt iets in beweging (tot trilling) dat Dewey aanduidt als “the thrill of the experience”, maar dat eigenlijk aan ons gangbare begrippenkader ontsnapt. We zouden het goddelijk of heilig kunnen noemen, zoals in een religieuze ervaring. Onverwacht misschien vind ik hiervoor een prachtig beeld bij Michel Houellebecq, in zijn roman *Elementaire deeltjes*: “Dit land heeft iets heel bijzonders. Alles trilt voortdurend, zowel het gras van de weilanden als het oppervlak van het water, alles lijkt op een bepaalde aanwezigheid te duiden.”¹⁵

Religieus humanisme vindt zijn voeding in de diepe verwondering die we kunnen ervaren bij onze waarneming van de creativiteit die werkzaam is in het universum, ten goede en ten kwade. Religieus humanisme betekent dat we de keuze maken om ons in te zetten voor vormen van creativiteit die leven versterken en die eenheid geven aan ons vaak zo versnipperde dagelijks bestaan. 'God' kan daarbij een dierbare zoekterm zijn voor wat een appel op ons doet, voor wat ons inspireert, bemoedigt en troost, en voor het geheel waarin wij participeren.¹⁶ Ik zie hier een connectie met het geloofsverhaal van het Apostolisch Genootschap, dat stelt: “Als we het woord God gebruiken, doen we dat om een naam te geven aan wat ons overstijgt en ontroert om zo, binnen de waarneembare werkelijkheid, ruimte te maken voor het onzegbare.”¹⁷ De hier geformuleerde, aan Dewey ontleende, uitgangspunten van religieus humanisme zijn in lijn met wat in het apostolische geloofsverhaal wordt verwoord.

¹⁵ M. Houellebecq (1999). *Elementaire deeltjes* (vertaling Martin de Haan). Amsterdam: De Arbeiderspers, p.313.

¹⁶ Inge de Bos spreekt in haar lezing *Reflectie op Verlangen naar Zin* over God als symbooltaal of codewoord: het woord helpt om te herkennen dat we spreken over de laag van het mysterie, deel als we uitmaken van een onbegrijpelijk groot geheel (Seminar Religieus Humanisme van de Van Oosbreestichting, 23 april 2021; www.vanoosbreestichting.nl).

¹⁷ Apostolisch Genootschap, Meerjarenvisie 2017-2022, p.5.

Bij mijn weten is religieus humanisme geen aanduiding die Dewey zelf gebruikt voor zijn denken.¹⁸ Maar de term sluit wel aan bij zijn boek *A Common Faith*, dat expliciet over het religieuze gaat als een houding gericht op het mogelijke.¹⁹ Het mogelijke ziet Dewey als een fundamentele eigenschap van het bestaan dat veranderlijk is en vernieuwing in zich bergt; het bestaan nodigt uit tot het nemen van risico. De religieuze houding vraagt moed om idealen na te streven in het besef van feilbaarheid en tragiek. Zij wordt geschraagd door een spirituele openheid voor het mogelijke als zodanig ('possibility as such'), voor de creatieve onbepaaldheid van wat in ons en om ons heen gebeurt. Dewey kent in dit verband een centrale rol toe aan de verbeelding. We leven in een wereld die ons confronteert met wreedheid en verwarring, maar ook met schoonheid en verwondering. Dat we als kwetsbare en fragiele wezens in die overweldigende omgeving kunnen leven, is welbeschouwd een onmogelijke mogelijkheid. Ons persoonlijk bestaan berust op een onwaarschijnlijk conglomeraat van relaties en omstandigheden, terwijl de mogelijkheid van leven op onze planeet van een onwaarschijnlijke balans tussen een veelheid aan factoren afhangt. We zijn inderdaad een onmogelijke mogelijkheid. We zijn aangewezen op ons vermogen ons voorstellingen te maken van wat in deze situatie onze levenskansen vergroot en ons leven ten goede kan doen keren. Dat vraagt verbeeldingskracht en geloof.

Ik moet hierbij denken aan Frits de Lange's 'minimal theology' die zich concentreert op wat mensen doet dóórgaan en wat hen doet verlangen naar de volgende dag.²⁰ Dat wat hen steeds weer in beweging zet kunnen zij aanduiden als God, of liefde, of hoop; verbeeldingsvolle uitingen van wat mensen op de been houdt. De Lange typeert theologie als bewegingsleer. Als religieus humanisme een theologie nodig heeft, dan zou ik die term graag overnemen. Een theologie die zich bezighoudt met wat ons kwetsbare en feilbare mensen steeds weer op weg doet gaan, een ongewisse toekomst tegemoet. Een theologie die de ervaringen die ze daarin opdoen serieus neemt en die krachtige voorstellingen aanreikt om het vol te houden. Een theologie die de verbeelding prikkelt en mensen helpt geloven in goed leven. Een theologie die gevoed wordt door wat ik een spiritualiteit van het (on)mogelijke wil noemen: een spiritualiteit die inspireert tot gezamenlijk streven naar het goede in vol besef van de fundamentele, onzeker makende openheid van ons bestaan – een streven dat gedragen wordt door hoop en vertrouwen.²¹

Een spiritualiteit van het (on)mogelijke

Mijn keuze om spiritualiteit te verbinden met de term (on)mogelijk vraagt uitleg. In het leven van ieder mens doen zich kleinere of grotere zaken voor die onmogelijk blijken: de studie die je niet af kunt maken, het droomhuis dat je niet kunt kopen, de

¹⁸ De relatie tussen Dewey's religieuze denken en zijn humanisme wordt expliciet gelegd door de filosoof Steven Rockefeller. Zie S.C. Rockefeller (1994). *John Dewey: Religious faith and democratic humanism*. New York: Columbia University Press.

¹⁹ J. Dewey (1934). *A common faith*. New Haven: Yale University Press.

²⁰ F. de Lange (2017). *Heilige onrust: Een pelgrimage naar het hart van religie*. Utrecht: Ten Have.

²¹ Ik heb me voor de aanduiding spiritualiteit van het (on)mogelijke laten inspireren door de theologe Catherine Keller, die onder andere van een 'ecology of the im/possible' spreekt. Zie C. Keller (2015). *Cloud of the impossible: Negative theology and planetary entanglement*. New York: Columbia University Press.

onbereikbare geliefde, de onvervulde kindervens, de onontkoombaarheid van de dood in de terminale fase van een ziekte. Een spiritualiteit van het (on)mogelijke aanvaardt deze onmogelijkheden in ons bestaan, en gaat er desondanks van uit dat er iets kan oplichten dat ze te dragen maakt. Er is ruimte voor hoop op wat waarde heeft en troost geeft ook in deze situatie – al is het maar voor even, een moment waarop teruggegrepen kan worden. Het is de spiritualiteit van het ‘en toch’, van heel zijn in gebrokenheid, van waarde zien in wat verre van perfect is.²² Maar onmogelijk staat voor meer dan de onverbiddelijke grenzen waar we in ons leven op stuiten. Het staat ook voor dat wat voorbij die grenzen gaat, voor wat we niet kunnen kennen en bevatten, laat staan controleren, en waarvan we toch een vermoeden kunnen hebben. Een spiritualiteit van het (on)mogelijke wordt gekleurd door het ‘wat als’ dat ons open houdt voor de mogelijkheid van waar we ons geen voorstelling van kunnen maken, maar dat soms tevoorschijn komt in de blik van een ander, in de schoonheid van natuur of kunst, in de schok van een ontregelende ervaring.²³ Ook dit sluit aan bij het al eerder genoemde geloofsverhaal van het Apostolisch Genootschap: “Het leven is er en we ervaren dat als een niet te bevatten wonder dat ons met ontzag vervult. We beseffen dat ieders leven een eindig deel is van een oneindig, ondeelbaar groot geheel.”²⁴

Het woord spiritualiteit wordt in het Apostolisch Genootschap niet veel gebruikt. Het is een woord dat verwarring kan oproepen door de heel verschillende manieren waarop het invulling krijgt, maar het heeft mooie wortels in de Latijnse term *spiritus* die adem of geest betekent. Spiritualiteit heeft zo te maken met de levensadem die alles doortrekt als bron, inspiratie en motivatie van ons leven; zij manifesteert zich in intense ervaringen van vitaliteit, van *léven*, als we kunnen opgaan in wat we doen – hoe alledaags die activiteit ook mag zijn. Zo leven vraagt oefening. Spiritualiteit is een stapsgewijs leerproces en een oefenpraktijk, een beweging die in gang gezet wordt door iets buiten ons dat of die ons raakt en uitnodigt, zoals de lucht de pasgeborene uitnodigt tot ademen. Het spirituele leerproces begint bij onze ontvankelijkheid voor wat we zien en te doen vinden, en mondt uit in onze transformatie tot een mens die ‘ja’ zegt tegen het bestaan in al zijn verschijningsvormen: een transformatie naar levensbeaming of bestaansbevestiging. Die transformatie maakt dat we anders waarnemen, dat we zin en waarde kunnen zien in wat ons omringt en waar we misschien voorheen onverschillig tegenover stonden. Ik gebruik graag het voorbeeld van de bloesemboom langs de weg naar het station waar ik zo vaak in gedachten verzonken voorbij hol, tot ik een keer onverhoeds gegrepen werd door zijn schoonheid en zowel letterlijk als figuurlijk stil werd gezet. Verstillingsruimte voor levensadem in mij en in de boom, resonantie. Maar ‘ja’ zeggen kan ook betekenen: aanvaarding van het onvermijdelijke of verzet tegen wat het leven bedreigt en als kwaad verschijnt. Spiritualiteit betekent ons leren bloot te stellen aan al die manifestaties van werkelijkheid en daar op gepaste wijze op antwoorden, dat wil zeggen vanuit kritische onderscheiding of iets bijvoorbeeld heilzaam of heilloos, opbouwend of destructief, liefdevol of liefdeloos is.²⁵

²² L. Woertman (2019). *Je bent al mooi: De schoonheid van imperfectie*. Utrecht: Ten Have.

²³ C. Anbeek (2018). *Voor Joseph en zijn broer: Van overleven naar spelen en andere zaken van ultiem belang*. Utrecht: Ten Have.

²⁴ Apostolisch Genootschap, Meerjarensie 2017-2022, p.5.

²⁵ O.Duintjer (2002). *Onuitputtelijk is de waarheid*. Eindhoven: Damon, p.37.

In wat ik aanduid als spiritualiteit van het (on)mogelijke zet ik het 'on' tussen haakjes. Deze vorm van spiritualiteit beweegt zich op het verborgen terrein waar het mogelijke en onmogelijke elkaar raken, waar we ons kunnen openen voor wat ons onvoorspelbaar en onverwacht treft als mogelijkheid van het bestaan. In mijn voorbeeld is dat de creatieve schoonheid van de bloesem, elke lente weer: een geschenk als ik het in ontvangst weet te nemen. Spiritualiteit van het (on)mogelijke getuigt van een creativiteit die altijd verder reikt dan wat wij voor mogelijk houden. Want daar gaat het bij spiritualiteit ten diepste om: dat elke verschijningsvorm in ons dagelijks leven een mogelijke ingang is tot wat meer en anders is dan al onze begrippen, beelden en theorieën kunnen vatten. Spiritualiteit heeft niets met zweverigheid of verhevenheid te maken. Zoals de dichter Rutger Kopland ons leert kunnen kropjes jonge sla ons in aanraking brengen met wat aan ons bevattingsvermogen en onze controle ontsnapt en waartoe we ons slechts stamelend, ontroerd, verwonderd of verbijsterd kunnen verhouden.²⁶

Jonge sla

*Alles kan ik verdragen,
het verdorren van bonen,
stervende bloemen, het hoekje
aardappelen, kan ik met droge ogen
zien rooien, daar ben ik
werkelijk hard in.*

*Maar jonge sla in september,
net geplant, slap nog,
in vochtige bedjes, nee.*

Het wonder is dat we ons er op deze manier toe kunnen verhouden, dat we een onontkoombaar besef hebben dat de wereld rijker is dan de gevestigde patronen van mogelijkheden waarmee we haar in kaart proberen te brengen. Dat besef levend houden en een drijvende kracht laten zijn in ons bestaan, vraagt echter een spirituele oefening van onze aandacht, een ons stapje voor stapje openen voor wie of wat zich toont, in het besef van de onuitputtelijkheid van wat ons in deze wereld omgeeft.²⁷ Zo zijn we terug bij de trits aandacht, compassie en zorg.

Een religieus-humanistische invulling van aandacht, compassie en zorg

Het behoort tot de kern van een Deweyaans religieus humanisme dat hoop en vertrouwen alleen ontleend kunnen worden aan relaties, meer specifiek aan de eerder besproken kernrelaties van geestelijke zorg. Geestelijke zorg gebruik ik nu in een

²⁶ R. Kopland (1970). 'Jonge Sla' in de bundel *Alles op de fiets*. Amsterdam: Van Oorschot.

²⁷ Zie O. Duintjer (2002). *Onuitputtelijk is de waarheid*. Eindhoven: Damon.

breder zinnen dan in het eerste deel van deze oratie. Het gaat me hier niet specifiek om de professie van geestelijk verzorger, maar om de begeleiding van levens- en zin vragen die wij als mensen nodig hebben bij het gaan van onze levensweg en die ons een gevoel van 'thuis' kan geven ook waar het landschap onherbergzaam oogt. Geestelijke zorg staat centraal in wat het Apostolisch Genootschap als plaats van religieus-humanistische zingeving mensen kan bieden in hun streven naar goed leven. Ik bespreek hoe de kernrelaties aandacht, compassie en zorg als kwaliteiten van geestelijke zorg vanuit het hier voorgestelde religieus humanisme inhoud kunnen krijgen.

Aandacht heb ik hiervoor besproken als een relatie waarin we ons open stellen voor wat we ontmoeten en recht proberen te doen aan de ander in zijn unieke eigenheid. Aandacht opent de deur naar verbeeldingskracht: recht doen aan de ander betekent voorbij het feitelijke kijken naar wie de ander in potentie is, naar welke kracht er in haar schuilt – aandacht vraagt de blik zoals we die van een liefhebbende vriend, of partner, of ouder mogen verwachten. Aandacht is een esthetische relatie, die een ten diepste bewogen worden door de schoonheid en unieke waarde van wat zo verschijnt impliceert en een verlangen oproept het te beschermen en versterken.

Als ik aandacht hier esthetisch noem, moet dit in nauwe samenhang gezien worden met de existentiële, spirituele en ethische dimensies van een religieus-humanistische levensbeschouwing. De existentiële dimensie heeft betrekking op onze ervaring van het bestaan als zodanig, zowel in zijn alledaagsheid als in zijn contingentie, breekbaarheid en ambivalentie. Op dit niveau staat aandacht voor de liefdevolle relatie met alles om ons heen: niet alleen de andere mens met wie we een bijzondere band hebben, maar ook de planten, dieren en dingen die deel uitmaken van onze omgeving en waarmee we zo onverschillig of zelfs beschadigend kunnen omgaan. Dewey nodigt ons uit om met dat alles een esthetische relatie aan te gaan, al was het maar omdat we uit dezelfde stof gemaakt zijn en in wederzijdse afhankelijkheidsrelaties staan.²⁸ De term esthetisch beperkt zich in zijn visie niet tot schoonheid, maar heeft betrekking op wat ons in bredere zin zintuiglijk en affectief raakt en op het inzicht dat we daaraan ontleenen. De wereld om ons heen is onuitputtelijk en alleen aandacht geeft ons toegang tot haar rijkdom, waartoe wij zelf behoren. Dat maakt de kern uit van een religieus-humanistische spiritualiteit – een spiritualiteit van het (on)mogelijke, gevoed door een intense ervaring van de mogelijkheid van bestaan in het besef van de 'onmogelijkheid' van fragiele bestaanscondities. Wie zich oefent in een dergelijke spiritualiteit, neemt verantwoordelijkheid op zich voor het behoud en de bloei van wat zich aandient; daarmee krijgt aandacht naast esthetische ook morele kwaliteit en vloeit over in een relatie van compassie.

Compassie beschreef ik als de moed om bij de ander te zijn in haar pijn en lijden, en met die ander een relatie aan te gaan die zicht geeft op wat mogelijk is in de gegeven situatie. Compassie hangt nauw samen met aandacht en betekent vanuit religieus-humanistisch perspectief dat de ander gezien wordt als iemand met scheppende kracht, als iemand die iets nieuws tot stand kan brengen. We verstaan niet alleen onszelf, maar ook de ander vanuit een dynamisch proces van leren en groeien:

28 J. Dewey (1980). *Art as experience*. New York: Perigee Books. (Oorspronkelijke uitgave 1934)

een mens met een wordingsgeschiedenis en een toekomstperspectief. Dat betekent dat we de ander nooit kunnen reduceren tot de rol van slachtoffer; de ander is altijd méér dan de pijn en het lijden van dit moment. Ook in compassie is verbeelding werkzaam, die het zicht opent op een nieuw begin, hoe klein of onbeduidend dat ook mag lijken. Misschien is het niet meer dan een gebaar dat de ander helpt deze dag door te komen. Dat compassie moed vraagt, betekent niet dat zij heldhaftig is of op grootse daden berust. Religieus humanisme betekent een waardering voor wat concreet en nabij is, voor het alledaagse proberen, en het vermogen om te zien hoezeer dat geladen is met zin en waarde.²⁹ Juist dat maakt compassie tot een wederkerige relatie, die beide partners kan voeden. Ons verlangen naar zin en waarde wordt beantwoord in een ontmoeting die ons uit zelfbeslotenheid tilt en die ons richt op waar waarde te vinden is, namelijk bij de a/Ander die we onderweg tegenkomen.

Compassie beperkt zich niet tot andere mensen. Meer en meer worden de destructieve gevolgen zichtbaar van het negeren van de zin en waarde van andere levens- en bestaansvormen. Ik noemde hiervoor dat religieus humanisme het menselijk bestaan ziet als een vorm van participatie in een wereld die op tal van niveaus vormen van creativiteit kent: iets nieuws kan ontstaan in de elementaire manier waarop bacteriën zich weten aan te passen aan veranderende omstandigheden of in de complexe wisselwerking tussen een landschap en veranderingen in biodiversiteit. Denk aan de *Mysteries van Helperzoom*: landschapskunst die een biotoop versterkt. Wie de scheppende kracht erkent in onze 'wereld in wording', kan ook compassie ervaren met een lijdende schepping, met de pijn van niet-menselijke bestaansvormen die in hoge mate door menselijk handelen wordt veroorzaakt. Dat heeft belangrijke implicaties voor de uit compassie voortvloeiende zorg.

Verbeelding en creativiteit stellen ons in staat *zorg* te dragen voor onze omgeving. Vanuit het hier geschetste religieus-humanistische perspectief hangt zorg samen met wat Dewey esthetische ervaring en kunst noemt. Kunst niet als een object, een kunstwerk, maar als een praktijk waarin bijvoorbeeld een schilder verf aanbrengt op het doek en afwacht wat er zichtbaar wordt. Kunst als een onderzoekend doen en ondergaan, maken en receptief zijn, een afwisseling van activiteit en ontvankelijkheid. Kunst is een ritmische praktijk van iets in gang zetten en zich openen voor wat er terug komt. Ritmisch betekent dat er sprake is van wisselwerking: het doen (verf aanbrengen) laat zich informeren door het ondergaan (afwachten wat er zichtbaar wordt) en het ondergaan is gekleurd door ervaringen van doen. Dat is in overeenstemming met de nadruk die Joan Tronto legt op de samenhang tussen zorg verlenen ('doen') en zorg ontvangen ('ondergaan'): de kwaliteit van elk van die fasen van het zorgproces hangt af van de wisselwerking daartussen, waarbij de zorgverlener gebruik maakt van eigen ervaringen van zorg ontvangen. Maar ook zorg ontvangen is een activiteit van zich openen en toelaten, en is zo beschouwd een kunst.

Kunst is hierbij meer dan een metafoor voor het zorgproces. Kunst is een manier van leven, waarin we ons oefenen in tegelijk creatief en responsief zijn, en waarin we leren intens te ervaren en ons open te stellen voor verandering. Kunstwerken kunnen

²⁹ Nanda Ziere noemt 'proberen' een religieus-humanistisch begrip in haar lezing *Laten we het proberen* (Seminar Religieus Humanisme van de van Oosbreestichting, 29 oktober 2021; www.vanoosbreestichting.nl).

ons verrassen of zelfs schokken; wanneer we ons daar niet voor afsluiten, leert kunst ons wat nieuw en vreemd is te verwelkomen als een mogelijkheid voor transformatie en groei. Verbeelding slaat daarbij een begaanbare brug tussen wat vertrouwd en wat vreemd is, zodat we stappen durven zetten in onbekend gebied. Verbeelding 'vertaalt' wat onmogelijk lijkt naar een zinvol perspectief van wat zich hier-en-nu toch als mogelijkheid voordoet. Daarvan maakt een kunstenaar als Will Beckers gebruik als hij de mogelijkheden aan de Helperzoom onderzoekt en tot een kunstwerk komt dat onze verbeelding tart. Verbeelding is een kracht die ook het zorgproces kan doortrekken als we ontdekken wat in deze situatie verlichting en perspectief kan bieden. Verbeeldingsvolle zorg maakt veranderingen mogelijk in persoonlijke levens en in maatschappelijke omstandigheden.

Kunst als een manier van leven helpt ons betrokken te zijn op de problemen in onze wereld op een manier die ons invoegt in een ritme van doen en ondergaan dat tijd vraagt en onze creativiteit stimuleert. We kunnen hierbij leren van wat Dewey *dramatic rehearsal* noemt als model van morele afweging: het imaginatief oefenen of spelen met verschillende mogelijkheden van handelen en verschillende perspectieven op de situatie.³⁰ *Dramatic rehearsal* vergroot zo onze responsiviteit, volgens Tronto een belangrijk ethisch element van zorg. Het spelen met imaginatieve mogelijkheden vraagt tijd; het brengt een vertraging met zich mee die het mogelijk maakt de gezichtspunten en verhalen van alle betrokkenen te verdisconteren. Er is tijd en ruimte voor twijfel, aarzeling, wikken en wegen, en voor het mee laten spelen van emoties in het ons voorstellen wat de gevolgen van ons handelen zullen zijn. We kunnen van een esthetiek van zorg spreken waarin plaats is voor het speelse vermogen om voorbij de huidige omstandigheden te kijken en te zien dat dingen ook anders kunnen zijn.

Conclusie

Het verbinden van aandacht, compassie en zorg met esthetische ervaring en verbeelding, betekent een centrale plaats geven aan de mogelijkheid van iets nieuws. Dat lijkt me de kern van een religieus-humanistisch perspectief op geestelijke zorg. Het brengt me terug bij het kunstwerk *Mysteries van Helperzoom* dat in ieder seizoen als nieuw verschijnt door de levenscyclus van de hazelaartakken die erin verwerkt zijn. Het brengt me ook bij het begrip nataliteit van Hannah Arendt, het geboren worden in de wereld als unieke persoon, als basis voor vrij handelen dat iets nieuws tot stand brengt. En net als bij compassie en zorg gaat het hier niet om grootse daden, maar om momenten waarin we het initiatief nemen tot verandering – tot het kleine verschil – om op die manier een alledaags wonder te realiseren. In Arendts eigen woorden: "de verschijning van het nieuwe heeft [...] altijd iets van een wonder. Het feit dat de mens in staat is tot handelen, betekent dat het onverwachte van hem kan worden verwacht, dat hij kan waarmaken wat in de hoogste mate onwaarschijnlijk is."³¹

³⁰ Zie M. Hamington (2010). Care ethics, John Dewey's "dramatic rehearsal," and moral education. *Philosophy of Education*, 121-128; J. Dewey (1922) *Human nature and conduct: An introduction to social psychology*. New York: Modern Library.

³¹ H. Arendt (2017) *De menselijke conditie* (vertaling C. Houwaard). Amsterdam: Boom, p.162. (Oorspronkelijke uitgave 1958)

Dit wonder, dit onwaarschijnlijke of zelfs onmogelijke mogelijk maken, is het eigene van geestelijke zorg. Het gaat bij wat ik een spiritualiteit van het (on)mogelijke noem om de erkenning van de fundamentele openheid van het bestaan, dat veranderlijk en onvoorspelbaar is, dat gekenmerkt wordt door dissonanties en ongerijmdheden. Het mogelijke roept aandacht voor het onmogelijke op, voor het verdriet en de spijt die dat met zich meebrengt en voor wat in de confrontatie daarmee toch als perspectief kan verschijnen. Spiritualiteit van het (on)mogelijke vertrekt vanuit een vermoeden van wat we onmogelijk kunnen kennen, wat we onmogelijk kunnen weten, waar we onmogelijk een taal of beeld voor kunnen hebben. Het is een spiritualiteit van 'en toch' en 'wat als', die ons in verbinding kan brengen met wat aan vertrouwde patronen van betekenisverlening voorbij gaat. Waar we in relatie staan tot dat onmogelijke kan zich in een glimp manifesteren wat toch mogelijk is in deze situatie. Dat is voldoende voor onze verbeeldingskracht om tot voorstellingen te komen die ons in staat stellen iets nieuws te beginnen. De verbeelding 'vertaalt' onze vluchtige impressie van het mogelijke naar wat zin en waarde heeft in onze actuele situatie: een handelingsmogelijkheid, een gebaar naar een ander mens, een keuze om anders om te gaan met de dingen om ons heen.

In de paradoxale verwevenheid van het mogelijke en het onmogelijke ligt de toegang besloten tot wat groter is dan wij, maar wat niet zonder ons kan bestaan. Wij zijn als presentie van het mogelijke verwickeld in het onmogelijke. Ik baseer me voor deze gedachte op de theologe Catherine Keller, die stelt dat we met alles wat bestaat in God zijn ingevouwen. Anders gezegd kan God een naam zijn voor de verwevenheid waarin al het fragiele leven participeert, maar waarover we alleen niet-wetend kunnen spreken. Niet wat we zeggen over God, maar hoe we God doen is van belang.³² Het is aan ons om deel te nemen in dat ons overstijgende geheel, om ons te laten leiden door een van kunst te leren passie voor het (on)mogelijke en compassievolle relaties aan te gaan met mede-bewoners van deze aarde, relaties die kracht geven. Het vraagt een tijdrovend ontdekken, exploreren en experimenteren met wat zich als mogelijkheid laat vinden, op het micro-niveau van een levensverhaal of op het macro-niveau van ons menselijk bestaan op aarde. Op elk van die niveaus is geestelijke zorg nodig, in relaties die mensen met elkaar aangaan om te antwoorden op een omgeving die uitnodigt tot creatief handelen. Geestelijke zorg speelt zich daar af waar mogelijk en onmogelijk elkaar raken, op de zoom of rafelrand van ons bestaan.

Dankwoord

Ik kom toe aan mijn dankwoord. Mijn grote dank gaat uit naar het bestuur van het Apostolisch Genootschap, dat de basis heeft gelegd voor deze leerstoel. Ik dank de bestuursleden voor het vertrouwen dat zij in mij stellen, voor de academische vrijheid die zij mij geven en voor de inspirerende uitwisselingen die zij mogelijk maken. Ik dank ook het College van Bestuur van de Vrije Universiteit en het bestuur van de Faculteit

³² C. Keller (2015). *Cloud of the impossible: Negative theology and planetary entanglement*. New York: Columbia University Press. Zie ook R. Benjamins (2017). *Catherine Keller's constructieve theologie*. Vught: Skandalon.

Religie en Theologie voor het in mij gestelde vertrouwen, speciaal waar het om de coördinatie van de masterspecialisatie *Spiritual Care* gaat. Ik zie dat als een grote maar mooie verantwoordelijkheid, die mij ruimte geeft theoretische inzichten te verbinden met praktijken van geestelijke verzorging. Mijn onderzoek en onderwijs vinden zo op het scherpst van de snede plaats en ik ben dankbaar voor deze inspirerende werkomgeving. Daar dragen mijn studenten in belangrijke mate toe bij. Heel erg bedankt voor jullie betrokkenheid, openheid en voor alles wat ik van jullie leer. Mijn dank gaat tevens uit naar de begeleidingscommissie van mijn leerstoel die een brug vormt tussen beide componenten daarvan.

Het noemen van namen brengt het probleem met zich mee dat ik zoveel mensen niet kan noemen, die dat toch zeker zouden verdienen. Mijn leerstoel wordt geschraagd door de steun en inzet van velen die een virtueel naamplaatje op die immateriële stoel verdienen. Ik waag me er toch aan enkele namen te noemen. In de eerste plaats Bert Wiegman, bestuursvoorzitter van het Apostolisch Genootschap, voor de blijheid die hij uitstraalt als we het over mijn leerstoel hebben, en voor de zorg die hij draagt voor een bijzondere religieus-humanistische organisatie die grote ontwikkelingsstappen zet. Het maatschappelijk belang daarvan hoop ik met mijn oratie onderstreept te hebben.

Ik weet dat deze leerstoel niet zou bestaan zonder de inzet van drie emeritus hoogleraren die lid zijn van het Apostolisch Genootschap: Manfred Horstmanshoff, Peter Leeftang en Rob Tijdeman. Ik dank hen voor de diepgravende inhoudelijke gesprekken die zij organiseren, voor de initiatieven die zij nemen om mijn leerstoel bekendheid te geven, en voor hun hartelijke persoonlijke steun. Ik dank ook de voorzitter van de Van Oosbreestichting, Henk Smits, en Nanda Ziere-den Heijer en Michel Post van het Dienstencentrum voor de fijne samenwerking, die mij helpt mijn weg te vinden in de voor mij nieuwe wereld van het Apostolisch Genootschap.

De Faculteit Religie en Theologie van de Vrije Universiteit is voor mij een minder nieuwe wereld, al hebben er grote veranderingen plaatsgevonden vergeleken met mijn eerdere werkzame periode hier, van 1989 tot 2000, waar ik met plezier op terugkijk. Ik dank de huidige decaan, Ruud Ganzevoort, voor de hartelijke manier waarop hij mij terug ontvangen heeft aan de Faculteit, en mijn facultaire collega's voor de wijze waarop ze mij - ondanks de corona-crisis - een gevoel van thuis aan de Faculteit weten te geven. Ik wil met name Eveline van Staalduine-Sulman en Gertie Blaauwendraad noemen, beiden een grote steun en toeverlaat in het vormgeven aan *Spiritual Care*.

Peter Derkx, Ineke de Vries en Peter Leeftang wil ik bedanken voor het kritisch doornemen van een eerdere versie van deze oratie. Hun feedback hielp mij duidelijker uit te drukken wat ik over de complexe materie die ik aansnijdt wilde zeggen.

Ik heb hier eerder gestaan in deze aula, toen ik mijn proefschrift *Identiteit door Verbondenheid* in 1998 verdedigde. Ik werd toen bijgestaan door twee paranimfen, mijn goede vriendinnen Petra Selter en Hetty Zock. Met groot plezier en groot verdriet denk

ik daaraan terug. Ik mis Petra, die in 2012 overleden is, vandaag extra scherp. Des te meer voel ik de steun van Hetty, door de jaren heen en in de aanloop naar deze oratie. Ik kan haar daar niet genoeg voor bedanken.

Mijn dank gaat uit naar mijn zus Eldi Alma-Kubandt en haar gezin voor de warme ondersteuning. Ik ben blij met de band die we ondanks de grote afstand weten te bewaren, zeker na het verlies van onze ouders Frieda Alma-Meijer en Jan Alma, die hier in jullie toch aanwezig zijn.

En dan de terugkerende naam in elk van mijn dankwoorden, die van mijn geliefde Eddy. Jou bedanken is onmogelijk vanwege de onuitputtelijkheid van wat je voor me betekent. Maar ik vertrouw erop dat ook hier mogelijk en onmogelijk elkaar raken, en dat je het ook zonder toereikende woorden wel begrijpt.

U allen dank ik voor uw aandacht.

Ik heb gezegd.